

A magyar hosszúmássalhangzó-rendszer kialakulásáról és néhány finnugor eredetű szavunk hangtani fejlődéséről

The system of long consonants in present-day Hungarian is not of Finno-Ugric origin. It emerged in the independent life of Hungarian. Relying mainly on Old Hungarian texts and taking into account part of the relevant results found in the literature, the author of the present study points out that the long consonant system may have been formed through gemination in the imperative at first: *ad + j + on* > *agyon* > *aggyon* (Sg3 *adon!*; cf. *ad* 'give'); *vet + j + en* > **vesen* > *vessen!* (Sg3; cf. *vet* 'throw') etc. From the intervocalic position the long consonant spread to final position after a vowel: *ad + j* > *agy* > *aggy* (Sg2 *adj!*); *vet + j* > *ves* > *vess* (Sg2 *vess!*). A systematic investigation of Old Hungarian texts also shows that the long consonants (*ll*, *rr*) in some Hungarian words of Finno-Ugric origin (e.g. *áll* 'stand', *mell* 'breast', *varr* 'sew' are not the results of an (**lk* >) **ly* > *ll* or (**rk* >) **ry* > *rr* assimilation — as is generally held in Finno-Ugric linguistics — but those of a gemination *l* > *ll*, *r* > *rr*. So it was the *γ* that was first dropped.

Ismeretes, hogy az uráli, finnugor (és ugor) alapnyelvre néhány szóban intervokális helyzetben hosszú *pp*-t, *tt*-t és *kk*-t tesznek föl. Ezek azonban, ha a magyarban tovább öröklődtek, annak önálló életében, az ősmagyar kor egy korábbi szakaszában megrövidültek: FU **säppä* >> m. *epe*; FU **läppš* >> m. *lep* R. 'takaró; takar'; FU **kutte* >> m. *hat*; FU (??U) **witte* >> m. *öt*; FU **likkä-* (**lükä-*) >> m. *lök*; FU **rakka* >> m. *rokon* stb. (l. pl. UEW 435–436, 241, 225, 577, 248–249, 418–419; EWUng 325–326, 889, 536–537, 1090–1091, 911, 1276; Hajdú 1966: 100).

A magyar nyelvtörténet folyamán ezután és a mai magyarban jelentkező hosszú mássalhangzók tehát később keletkeztek. A szakirodalom, illetve annak egy része szerint a hosszú mássalhangzók (egyik) legkorábbi és legjelentősebb keletkezési módja a magánhangzók után álló palatalizálódó mássalhangzóknak a felszólító mód *j* jelével való összeolvadása. Még mélyen az ősmagyar korban történt a *t + j* (*č*) > (? *čč* >) *šš* (m. *ss*), majd később – de még az ősmagyarban kezdődve és az ómagyarban folytatódva – a *d + j* > *čč* (> *ggy*), *l + j* > *ll* (*lly*), *n + j* > *nn* (*nny*) összeolvadás, például: *vezetjén* > *vezessen*, (vö. HB: *iorgossun*, *bulsassa*, *vezesse*), *měn + jěn* > *měnyěn* (*menjen*), *vál + jék* > *válljék* (*váljék*) (vö. ÓMS: *illen* 'éljen', *felleyn* [ɔ: *fellyen*]). Minderre lásd például Bárczi 1957:

124–125; 1958a: 135–136, 141–142; 1967: 105; Bárczi 1990: 39–40, 64–67; Benkő 1980: 203, 207.

A szakirodalom egy másik része (pl. Losonczi 1931: 41–43; Papp 1957: 32; Jakab 1964: 39–41) szerint a $d + j$, $l + j$, $n + j$ összeolvadásával először rövid *gy*, *ly*, *ny* keletkezett, ami intervokalikus helyzetben csak később nyúlt meg, illetve Losonczi és Jakab szerint az lehetséges, hogy egyes nyelvjárásokban rögtön hosszú mássalhangzó lett az összeolvadás eredménye. Jakab más kódexekből is hozva adatokat főleg a nagyszámú felszólító módú igealakot tartalmazó OrvK-et vizsgálta, s azt állapította meg, hogy annak nyelvjárásában intervokalikus helyzetben az *ly* általában még nem nyúlt meg, az *ny* nyúlása előrehaladott állapotban van, a *gy* nyúlása pedig már végbement. Szó végén azonban az összeolvadás eredménye e kódexben magánhangzó után is mindig rövid hang, vesd össze *agy* *az*, *agy ebben*, *aggyad*; *keny* *yrhara*, *kennyed* stb. S a rövid *gy*-s jelölésre más kódexekből is hoz adatokat, magánhangzóközi helyzetben is: JókK 6, 64, 98, 131, 152: *agyad*; DomK 89: *agy egyet*; ÉrsK 32: *agy ewneky*, 54: *agy Ennekem* stb. (Jakab 1964: 39). Egyébként – mint a későbbi szótárszerű feldolgozásból látható – például az *ad* ige felszólító módú alakjaiban a JókK mind a 17 adata rövid *gy*-t mutat, ezek intervokalikus helyzetűek: *agyad*, *agyön* stb. (Jakab 2002: 19). Megemlítem még, hogy fiatalkori tanulmányaiban Benkő (1953: 24) is a szakirodalomnak ehhez a vonulatához tartozott, azt írta ugyanis, hogy az *ly*, *gy*, *ty*, *ny* nyúlása a XII–XIV. században „erőteljesen megindult, de még messze van a kizárólagos érvényesüléstől”, s később Bárczival vitázva ugyancsak vallotta, miszerint a palatalizálódó mássalhangzóknak és a *j*-nek az összeolvadásából egyes esetekben rövid palatális szintén létrejöhetett (Benkő 1955: 39). A magyar nyelv történeti nyelvtanában E. Abaffy (1991: 112) a felszólító mód jelének a korai ómagyarban való alakulásáról többek közt a következőket írja: „A $d +$ módjel kapcsolata \ddot{z} ($> gy$)-t eredményez: HB: *ovga*; KTSz: *tamag*. Intervokalikus helyzetben hosszú a \ddot{z} : HB: *Wimagguc*, *kegiggen*, *oggun*; ÓMS: *maraggun*. – Az $l +$ módjeltől *ly* lesz, erre két magánhangzó közötti példánk vannak, s itt is mindig hosszú az *ly*: KTSz: *fellen*, *vielled*; ÓMS: *illen*, *felleyn* [!], *ullyetuk*. Az n végű igék felszólító módjára nincs korai példánk; vö. JókK 143: *el meny*; MünchK 8vb: *menñetec*”. A kései ómagyar korról kapcsolatban pedig azt mondja, hogy „a csonka tövükben a d , n , l végű igéink felszólító módja ... a korábbi $\ddot{z} \sim \ddot{z}\ddot{z}$ -ből lett *gy* \sim *ggy*, illetve *ny* \sim *nny*, *ly* \sim *lly*-nek hangzott: ... SzabV: *agyon* ... 1533: *Niomoroggek meg* (LtK 1: 142) ... JókK 143: *el meny*, 15: *menyel*; CzechK 65, 66: *yelomnyel* ... 1532: *zolyak* ... 1533: *zolgallya* (LtK 1: 138, 141)” (E. Abaffy 1992: 140). Mint példái mutatják, az összeolvadással keletkezett mássalhangzó mind intervokalikus, mind magánhangzó utáni helyzetben – a változóban lévő nyelvi állapotnak megfelelően – rövid vagy hosszú is lehetett.

Magam a fenti kérdéskörrel a Laskai Sorok *meltaσ* (*halalomnak*) és *ag* (*ennekem*) szavai olvasata kapcsán kerültem szembe, s a korábbi szakirodalomnak utóbb említett részéhez csatlakozva, sőt bővebben dokumentálva szintén arra az eredményre jutottam, hogy a vonatkozó összeolvadások során először rövid mássalhangzó keletkezhetett, s ez intervokalikus helyzetben nyúlhatott meg, majd a hosszú mássalhangzó innen terjedt ki a magánhangzó utáni szóvégre. És – az eddigi szakirodalommal (pl. Papp 1957: 32; Bárczi 1957: 127, 1958a: 131, 141; Jakab 1964: 45, 1967: 196; Benkő 1980: 205; E. Abaffy 1991: 112, 1992: 140; vö. még Rédei 1980: 649–653) ellentétben – rámutattam, hogy nyelvemlékeinkben a *t + j* összeolvadásával létrejött *s* magánhangzó utáni szóvégi helyzetben az ómagyarban többnyire rövid, sőt gyakran még a középmagyar kor elején is az. S ebből – noha az intervokalikus helyzetben hasonló esetben szinte mindig *ss* jelölést találunk, tehát ott a hang (általában) hosszú – arra következtethetünk, hogy eredetileg az magánhangzóközi helyzetben szintén rövid lehetett. Intervokalikus helyzetben azonban a *t + j* (\acute{x}) > (? *cs* >) *s* változást még (mélyen) az ősmagyarban és esetleg az ómagyar legelején is követte egy *s* > *ss* gemináció. (Az ősmagyarban a gemináció még a föltehető *cs* előzményben is végbemehegett.) A változás tehát olyan lehetett, mint az összeolvadás többi hasonló esetében, csak az üteme más, a nyúlás és valószínűleg az azt megelőző összeolvadás is hamarabb megtörtént. A GuaryK-ben például az említett felszólító módú alakok *s*-e szó végén mindig rövid, intervokalikus helyzetben azonban hosszú: 6: *bolas be*, 43: *bolas nekonc*, 98: *bolas el*, 12, 13: *halgas iol*; 7, 121, 132: *halgassad*, 20, 109: *Halgassad*, 2: *meg monthassa* stb. (vö. Jakab – Kiss 1994). Hasonló képet mutat a KulcsK is: 46: *Igazgas engemeth*, 59: *ygazgas engemeth*, 61: *ne vezes el*, 345: *meg halgas engemeth*, 59, 163, 352, 357: *halgas meg*, 61: *fjzes nekjk*; 59: *Halgassad meg*, 351: *halgassad meg*, 46: *mutassad meg*, 344: *adassek* stb. A FestK-ben viszont ilyenkor nem csak intervokalikus helyzetben hosszú az *ss*, hanem számos esetben szó végén is, 60: *lass ees*, 66: *Vess wram*, 89: *Meltholtass engemeth*, 98: *fjzethes een*, 11: *bochasmegh*, 408: *bochaass | ha*, 410: *bochass | mert*, 60: *Halgas leanyom*, 346: *halgasmegh*; 7, 88, 92, 268, 272: *halgassad*, 103: *adassek*, 212, 338: *adasseek*, 103, 337: *ywsson*, 105, 184: *vessem*. A *siet* ige megfelelő felszólító módú alakja azonban különböző hangtani helyzetekben 23-szor végződik rövid *s*-re (*syes* vagy *syés*, valamint *syees*), s csak egyszer hosszúra: *syess* (vö. Jakab – Kiss 2001). Az *s* geminálására egyébként is hajlamos DöbrK-ben (l. pl. 117: *hamossat*, 123: *hamossaknak*, 135: *hamossan*, 139: *meg erosseiteted*, 110: *gomolloss olai fa*, 122: *magass zibe*, 136: „eross allat lezen hegeknek *magassin*”) pedig magánhangzó utáni szóvégen és egyben magánhangzóval kezdődő szó előtt az imperativusban már szinte kivétel nélkül hosszú az *ss*, de gyakran előfordul ez mássalhangzóval kezdődő szó előtt is. Intervokalikus helyzetben a DöbrK-ben szintén mindig hosszú az *ss*.

Lásd 48: *Igazgass engem*, 59: *vezess engem*, 106: *Halgass en*, 133: *ne vess engem*, 151: *fizess v*, 73: „*fizes nekik* : meg *fizes o nekik*”, 54: *Fizes meg*, 68, 111: *halgass meg*, 131: *halgas meg*, 72: *vess nekem*, 92: *Bolass meg*, 108: *moss meg* (2 adat), 132: *siess segeitened*; 94: *ne kessel*, 125: *halgassatok*, 126: *fvssanak*, 131: *ne lassanak*, 134: *meg hirdessem*, 142 *meg fizessetek*, stb. Megjegyzem még, hogy a Jakab által feldolgozott OrvK-ben szó végén az *s* az imperativusban mindig rövid, intervokalikus helyzetben pedig mindig hosszú (Jakab 1964: 45: *aztaf awag*, *aztaf abban*; de: *halgaffon*, *halogaffad* stb.), noha, mint láttuk, vonatkozó cikkében és egy 1967-ben írtban is ennek az összeolvadásnak az eredményét illetően Jakab ugyancsak megmaradt a hagyományos álláspont mellett.

Mint korábban utaltam rá, a GömK-ben intervokalikus helyzetben is elég gyakori a rövid *s*. Haader Lea mutatott rá, hogy ez főleg a 8. leíró-másoló kézre jellemző, vesd össze 86, 107, 157, 161: *bochafad meg*, 228: *tarthafak*; de: 161: *bochaffad meg*, 222: *bochaffat meg*, 318: *bochaffa meg*, 297: *tarthaffa*, stb. (A. Molnár 2000a: 26, 2000b: 11; Haader 2002: 504–505). Azóta vettem észre, hogy hasonló a helyzet az ÉrsK 3. kezénél is, vesd össze 374: *wefed*, *syrafad*, 375: *tartafeg*, *erewfwltefeg*, *fuffatok*, 378: *mutafa*, *adafek*, *tawoztafek*, 402: *kellefwk*, 404: *lafad*, 405: *elteffel* stb. A JókK Jakab (2002: 426–427) általi feldolgozása szerint pedig a kódex ilyenkor 18-szor *ss-t*, 8-szor *s-t* jelöl, magánhangzó után szóvégen viszont mind a hét esetben *s-t* (igaz, a következő szó utánuk mindig mássalhangzóval kezdődik, tehát ez is megrövidíthette a kiejtést), vö. 56: *boczos* [’bocsáss’] *nekem*, 155: *halgasmeg*; 6: *kewuesen* ’kövessen’, 58: *fusatok*, 31: *halgassad*, 151: *halgassatok*, 98: *ÿuthassak*, 138: *syessetek* stb. Mivel nyelvelékeinkben magánhangzóközi helyzetben az *ss* jelölés ilyenkor szinte általános, kérdés, hogy az ómagyar kor közepén-végén egyes nyelvjárásokban részben meglévő jelenségként, variánsként számolhatunk-e még rövid *s*-sel, nem inkább a helyesírás bizonytalanságáról van-e szó. Ez utóbbi lehetőség a valószínűbb.

A tárgyalt összeolvadások teljesen „szabályos” képet mutatnak a BécsiK-ben (vö. Károly 1965), a MünchK-ben (vö. Nyíri 1993) és Pázmány Péter (1606) imádságos könyvének első kiadásában: szó végén magánhangzó után is rövid a mássalhangzó (akkor is, ha magánhangzóval kezdődik az utána következő szó), intervokalikus helyzetben viszont hosszú. Például: BécsiK 31, 79 (2 adat), 100, 130, 175: *ag* ’adj’; 79, 105, 142, 207, 241: *aggad* ’adjad’; 4: *mèn*, 29, 227: *Meñ*; 168: *Meññonc* (*haza*), 301: *Meññetec*; 283: *orol’*, 297: *orol’*; 106: *oroll’lon*, 207: *oroll’etec*; az *s* végüekből összefoglalóan is idézve: *alkos* (2 adat), *fus* (2 adat), (*el*)*fus*, *lás*, (*meg*)*halgas* (4 adat), *hirdes*, *sies*, *szeres*, *ves*; *alkossad*, *állaptassam* (2 adat), (*meg*)*értessed* stb. (l. Károly 1965: 187, 189); vesd össze BécsiK 180, 302: *alkos*, 227: *fus*, 296: *Fus*, *fus èl*, 270: *las* stb.; MünchK: *halgas* (1 adat); *halgassatok* (10 adat), *halgassa* (8 adat), *halgassak* (1adat) stb. (l. Nyíri 1993),

vesd össze MünchK. 49ra: *Halgas*; 42vb: *Halgaffatoc* stb.; Pázmány (1606): 146a, 164b, 170ab: *Agy, agy*, 165a, 176a: *Agi*; 148b, 149b: *aggion*, 169a, 175a, b, 177b: *Aggiad*; 29a: *igazgas, tauoztas el*, 183a, 193a: *Tauoztas el*, 30a: *Mutas, Sies*, 48b: *oktas*; 4a: *gialaztasséc, lassanac*, 28a: *tauztaffam* stb. Más nyelvmélekekben többnyire tarkább a kép: SermDom: *agy, ag, aggy, agyad, adyatok*; LázK 27: *aggyad*, 30: *aggion*, 43, 44: *agiad*, 71: *agyön*; WinklK 215: *agh*, 295: *aggh, ag*, 235: *Agh*, 308: *Agg*; 265: *Agyad*, 239: *Aggyad*, 40, 236, 242, 243, 249, 252, 270: *aggyad*, 240, 247: *Aggyad*, 248, 265: *aggyad*, 341: *Aggyad*, 334: *aggya*, 276, 284, 341: *aggyon*, 350: *agyön*, 351: *aggyonk*, 232: *aggyatok* (vö. Nyíri 1933). Stb. Itt kevesebb számú példát hoztam, másutt több forrásból jóval bővebb anyagot (l. A. Molnár 2000a, 2000b: 11–13).

Elsősorban a fenti tényekre építve, azok elemzésével a magyar hosszúmássalhangzó-rendszer fejlődésére vonatkozóan röviden a következő hipotézist vázoltam fel. Az alapnyelvekből az ősmagyarra átszármazó hosszú *pp*, *tt*, *kk* meg rövidülésével a magyarból eltűntek a hosszú mássalhangzók. Az (ezután) a palatalizálódó mássalhangzók + a *j* összeolvadásával keletkezett mássalhangzók – a hangrendszerbe is jobban beleilleszkedve – először szintén rövidek lettek. (Legfeljebb egyes esetekben, némely nyelvjárásban keletkezhetett rögtön hosszú hang.) Később azonban ezek intervokalikus helyzetben megnyúltak. A $t + j > (?cs >)s$ ($> ss$) változás minden bizonnyal már az ősmagyar korban lezárult, a nyúlás legfeljebb egyes nyelvjárásokban jöhetett át az ómagyar kor elejére, a X. századra, illetve az azt követő egy vagy két évszázadra. A $d + j$, $n + j$, $l + j$ összeolvadásával keletkezett mássalhangzók, a \check{z} ($> gy$), az *ny* és az *ly* (*l*) nyúlása azonban az ősmagyarból indulva nyelvjárási különbségektől függően és a rövid és hosszú mássalhangzós változatok harcát mutatva akár egészen az ómagyar kor végéig, a középmagyar kor elejéig (XVI. század) elhúzódhatott. E hosszú mássalhangzók és az intervokalikus *ss* analógiája pedig majd a magánhangzó utáni szóvégi helyzetben nyújtja meg a megfelelő rövid mássalhangzókat, ami nyelvterülettől függő időbeli különbségekkel úgy a XIV. század végétől a XVII. század végéig megy végbe. Ezelőtt azonban hosszú mássalhangzó nemigen állhatott a szó végén. A vázolt fejlődési tendenciát az is valószínűsíti, hogy a befejezett melléknévi igenév képzője (*-t*, *-tt*), a múlt idő jele (*-t*, *-tt*), a locativus ragja (*-t*, *-tt*) és a középfok jele (*-b*, *-bb*) – mint ismeretes – szintén hasonló fejlődést mutat (vö. pl. HB: *odutta vola; odut*). S az szintén megemlítendő, hogy a (mai) magyar hosszúmagánhangzó-rendszer sem ősi örökség, hanem nyelvünk külön életében alakult ki (vö. pl. Bárzsi 1958a: 82, 142, 165).

Bárzsi és több kutató szerintem azért is jutottak más eredményre, mert nem figyeltek fel rá, hogy legkorábbi szövegeinkben a palatalizálódó mássalhangzók szinte kivétel nélkül intervokalikus helyzetben fordulnak elő (pl. HB: *iorgoffun, vezeffe, vimagguc, oggun*; ÓMS: *maraggun, illen*), s az általuk tükrözött nyelvállá-

pot nyilván különben sem fedte le az egész magyar nyelvterületet. Bárczi (1958b: 58) egy helyütt éppen a HB fenti példáit hozva konkrétan is említi, hogy az „*ad*, *széd*-féle igék eredeti felszólító módja *aggy*, *széggy*-nek hangzott azon források tanúsága szerint, melyek a geminációt következetesen jelölik”. Holott, láttuk, későbbi, a szóvégi helyzetre idézhető adatok ennek az ellenkezőjét bizonyítják. Az OrvK-ben (Jakab 1964: 39) is 60 adat van az *agy*-ra vagy *agy*-ra és egy az *adj*-ra, míg intervokalikus helyzetben – (?) egy eset kivételével – a kódex mindig hosszú *ggy*-t jelöl. (Ezúttal Jakab pontos számot nem közöl, tíz példát hoz, [? az összest].) Az OrvK-ben (Jakab 1964: 39) a *szed* adatai pedig a következők: *zeogy*, *es*; *zegy* *vgy*, *zegy* *Eotwen*, *zegy*, *mýnd*; *zéggyed* (4 adat). Igaz, mint láttuk, más forrásokban van vegyesebb kép is, s a helyesírás gyakori bizonytalankodása valóban ugyancsak okozhat olvasati problémákat. A fő hangfejlődési tendencia azonban, ennek ellenére jól megállapítható. Föltehetőleg az sem véletlen, hogy – a HB *Wimagguk*, *vimagguk* stb. alakjaival szemben – például a Boldogasszony litániájában a PeerK-ben (7. kéz; 357–60) az *ymagh*, *ymag* a rövidített alakokat nem számítva mind a 88-szor rövid *gy*-t mutat, akárcsak a CzechK (126–134), illetve a ThewrK (1. kéz; 35–40) litániájának hasonló 56, illetve 20 adata. (A CzechK és a ThewrK azonban intervokalikus helyzetben is rövid *gy*-t jelöl.) Például: PeerK 359: „Maÿ Eremnek oka : *ymag*, | lelkÿ Eden : *ymagh*”; CzechK 131: „Zent Istwan kÿral. *Imagy*. | Zent Lazlo kÿral. *Imagy*”; 129: „Istennek mýnd zent thanetwaanÿ. *Imagyatok* erÿtem”; 78: *agyad*; ThewrK: „Kegyelmes zyz maria: *ymagy* | Zepsegews zyz maria: *ymagy*”; 6, 17: *agyad*, 56: *agyad*; stb. A PeerK-ben a kép intervokalikus helyzetben változatosabb, 21: *agiiadh*, 195: *aggyad*, 279: *aggyad*, 271: *agyon*, 55: *twgya*, 60: *thwgya*, 198: *tuggia* stb. (Az etimológikus elvű helyesírás – pl. 241: *fogadyad* – nem teszi lehetővé a mássalhangzó időtartamának megállapítását.)

Idézett munkáimban (A. Molnár 2000a; A. Molnár 2000b: 11–13) a szakirodalom nyomán is a fenti kérdéskört részletesebben, mindegyik tárgyalt hangkapcsolatra több adatot hozva mutattam be. A felszólító mód jele eredetének, a felszólító módú paradigma alakulásának számos (vitatott) kérdésére azonban nem tértem ki. (Ezekre l. az idézett szakirodalmat is.) A palatalizálódó mássalhangzóknak és a már *j* alakú (? vagy eredetileg is *j* alakú) imperativusjelnek az összeolvadását tanulmányoztam intervokalikus és magánhangzó utáni szóvégi helyzetben.¹ S azo-

¹ Abba a kérdésbe most nem megyek bele, hogy ha a módjelnek, a pusztá módjeles egyes szám 2. személyű alaknak netán szintén volt (még) véghangzója, az említett szóvégi pozíció az ősmagyar egy szakaszában intervokalikusra megy vissza. Cikkem gondolatmenetébe ez az állapot is beilleszthető lenne. Az *-ít* képzős igéket (pl. *tanít*) azért nem tárgyalom, mert még mint nyelvemlékeink is mutatják, azokban az *-i* *í* diftongusra megy vissza. (Hasonlóan megmagyarázható egy-két más ige – pl. *hűt* : *hűtsön* – kivételes viselkedése is.) Így ezek imperativusában más irányú – a mássalhangzó + *t* végű igéknek a *j*-vel való összeolvadásához hasonló –, ez esetben hosszú *ccs*-vé való fejlődés ment végbe (l. Jakab 1967: 194–196; E. Abaffy 1992: 140–143).

kat a tanulságokat, amelyek szerintem (is) ebből a – nyelvelmékeink alapján – közvetlenebbül kitapintható, megelőző időszakaszra szintén visszavetíthetők, és összefüggnek a magyar hosszúmásslhangzó-rendszer formálódásával. Ezen cikknek azonban – bár új adatokat is hoz, és egy-két korábbi megállapításomat tovább árnyalja – az a fő célja, hogy egyes finnugor etimológiákat vizsgáljon meg a magyar megfelelőikben lévő hosszú másslhangzó kialakulásának a szempontjából.

Hosszú másslhangzók a magyarban a fent bemutatottól eltérő módon is keletkezettek (l. pl. Bárczi 1958a: 141–142, 165), többek között későbbi összeolvadások vagy hasonulások eredményeképp: *hoszjú* > *hosszú* (vö. pl. EWUng: 1075/1217: *hosiouer* hn.) stb. A szakirodalom több alapnyelvi eredetű szavunkkal kapcsolatban is azt mondja, hogy a magyar szó hosszú másslhangzója alapnyelvi másslhangzó-kapcsolatból (ősmagyar kori) hasonulással jött létre. Bárczi (1958a: 141) ezek közül az *áll* főnevet, a *mell*-t és a *váll*-t említi, amelyek előzményében *ɣl*-t vagy *ly*-t tesznek föl. Finnugor és magyar etimológiai szótáraink is számolnak más szavakban hasonló asszimilációval vagy annak a lehetőségével. Kérdés viszont, hogy ezek a hosszú másslhangzós szavak és társaik hogyan illeszthetők be abba a képbe, amelyet a magyar hosszúmásslhangzó-rendszer (ki)alakulásáról vázoltam. Az alábbiakban ezeket a szavakat egyenként vizsgálom meg. Először az UEW-ben lévő etimológiát hozom, idézve az alapnyelvi másslhangzó-kapcsolat fejlődésére, a magyar hosszú másslhangzó kialakulására vonatkozó megjegyzést is. Ezután – ha vannak ilyenek – a hasonló megállapítások következnek az EWUng-ból, a TESz-ből és a MSzFE-ből. Végül a szavaknak a nyelvelmékekben lévő előfordulásaiból mutatok be, arra figyelve, hogy az adatok mennyire igazolják vissza a hosszú másslhangzónak hasonulással való létrejöttét. A szempontunkból lényeges adatot nem hagyok ki, de csak korlátozott mennyiségű adatot hozhatok.

**salks* 'stehen' FU >> m. *áll* – „Ung. *ll* läßt sich aus **ly* < **lk* erklären” (UEW 431). – „Ausl *ll* ist Ergebnis von Assim, wahrsch über **ly*; vgl: →*loll*” (EWUng 27). – „A magyar szó *ll*-je vagy a fgr. *lk*-ből kiinduló hasonulás eredménye lehet (esetleg *ɣl* fokon keresztül), vagy későbbi hangzóközi gemináció eredménye” (TESz 1: 136). – „A m. *áll* -*ll*-je **lk*- > **-ɣl*- > -*ll*- változással magyarázható (vö. Collinder 1960: 120). Az, hogy az -*ll*- másodlagos nyúlás eredménye lenne (l. EtSz) kevésbé valószínű” (MSzFE 84).

A korai magyar nyelvelmékekben való előfordulásokra vö. 1260/1402: *Zwestalasa* hn., 1261/1394: *Kukenusallo* hn. (TESz); JókK 14: *al ma*, 14, 115: *aluala*, 151: *al* / *fogada*; 13: *allana*, 31: *allonc*, 106: *allotok*, 153: *alla* stb.; BécsiK 4, 61: *al a*, 124: *al hog*, 163, 265: *al o*, 166: *al te*, 199: *al fiaknac*, 312: *al nē*, 191: *Al a*, 26, 57, 122, 32: *aluala*, 32, 64, 91: *alnakuala*; 271: *alloc*, 236: *allaz*, 247: *allot* stb.; MünchK 18va: *al* / *τ* [= *és*], 24rb: *al mendèn*, 87rb: *al τ*, 19ra, 38va: *alnac*, 90va, 104va: *alvala*; 54rb: *alloc*, 55vb, 85va, 94rb: *allot*,

25va: *allotoc* stb.; FestK 12, 230: *aal az*, 378: *aal es*; 398: *aallok*, 407: *aallaz*, 132: *allothok* stb.; WinkIK 169: *alwala*, 225, 233: *alnakvala*; 300: *all az*; 103, 115, 183: *alla*, 126, 258: *allany* stb.

ol3* 'Kinn(backen, -lade)' FW, ? FU >> ? m. *áll* – „Das ung. Wort gehört nur im Falle von intervokalischem *l* > *ll* hierher. Zu dem ung. Wort s. noch **oηl3* (8η3*, **8η3-l3*) 'Kinn/backen, -lade' FU" (UEW 337). – „Demnach wäre im Ung eine intervok Geminatio erfolgt" (EWUng 27). – „A magyar szó *ll*-je ez esetben későbbi gemináció eredménye" (TESz 1: 137). – „A szóbelseji mássalhangzó *-*l*- lehetett. Ebben az esetben az *áll* -*ll*-je másodlagos, magánhangzóközi nyúlás eredménye" (MSzFE 84). Szótáraink az *áll*-nak ezt az etimológiáját inkább második lehetőségként veszik számba. Az EWUng és a TESz a szócikken belül másodiknak közli, a MSzFE a magyar szót a rokon nyelvi megfelelőekkel „talán egyeztethető"-nek mondja, az alábbi etimológiát viszont „egyeztethető"-nek.

oηl3* (8η3*, **8η3-l3*) 'Kinn(backen, -lade)' FU >> ? m. *áll* – „Das ung. Wort gehört nur im Falle **ηl* > **yl* > **ly* > hierher. Zu dem ung. Wort s. noch **ol3* 'Kinn(backen, -lade)' FU" (UEW 341). – „Die Länge des Vok im Ung dürfte durch das Aufgehen des Nasals im vorherstehenden Laut verursacht worden sein. So erfolgte eine Assim fgr **ηl* > ung *ll*" (EWUng 27). – „A finnugor alapnyelvre feltehető intervokális *ηl* vagy *lη* hangkapcsolat magyarázhatja a magyar szó *á*-ját (a nasalisnak a megelőző magánhangzóba olvadásával), vagy esetleg *ll*-jét (a hangkapcsolat hasonulásával); ám az utóbbi esetben nehézséget jelent, hogy a magyar régiségben az *ll*-es alakok viszonylag késeiék és ritkák" (TESz 1: 136). – „A fgr. előzményben *-*ηl*- vagy *-*lη*- lehetett... Lehetséges, hogy a magyar szó magánhangzójának a hosszúságát az *-*ηl*- vagy a *-*lη*- mássalhangzó-kapcsolat nazálisának a beolvadása eredményezte (vö. Bárczi, 1958a: 84, 101 stb.)" (MSzFE 83). Vö. 1405 k.: *al* 'mentum'; *vas al* 'fertima'; 1533: *Fog tarto al*; *Al*; „Kinek az mellehez ragadod az *ala*"; 1538: *all*; *allak*; 1577: *alla embernek*; *all*; 1590: *Al*; „Kinek à meliehez ragat az *alla*" (GI).

**kelke*- 'nötig sein, müssen, sollen' FU >> m. *kell* – „Ung. *ll* läßt sich aus **ly* < **lk* erklären" (UEW 145). – „Ung *ll* dürfte über die Zwischenstufe **ly* aus dem urspr **lk* hervorgegangen sein; vgl: → *áll*¹, → *váll* usw." (EWUng 724). Vö.: JókK 5: *kel tanalczat*, 10: *kel yftent*, 73: *kel a*, 82: *kel menetek*, 96: *kel erte[nem]*, valamint még 17 *kel*-nek írt adat (vö. Jakab 2002); 6: *kell* | *myt*, 38: *kell azç* 13, 90, 100: *keluala*, 123: *kelnekuala*, 89, 90, 98, 100: *kellene*, 78: *kellettuolna*, 32: *kelyen*, 138: *kellyen*, 153: *keleny*, 6: *kelew* stb.; BécsiK 9: *kel ki*, 34: *kel illètniek*, 65: *kel τ*, 110: *kel imadni*, 249: *kel tudnotoc*, 56: *kèl Es*, 60: *kèl hog*, 65: *kèl kiralmac*, 69: *kèl adaffèc* és még hét további *kel*-nek vagy *kèl*-nek írt adat (vö. Károly 1965); 31, 80: *kèllèt*, 55: *kellene*, 61: *kellen* stb.; MünchK 18vb: *kèl adnia*, 22vb: *kèl mēni*, 24ra *kèl hog*, 44rb: *kèl èmbe2*, 24vb, 29ra: *kel uala*, 84vb: *Keluala*, 69, 84: *kellet*, 72: *kèllèt*, 106: *kèllènè* stb.; FestK 178, 313, 362: *kel*

mondány, 362: *kel ýgh*, 405: *kel wtholzor*, 362: *keel mondány*, valamint még két *kel* és egy *keel* alak, 60, 137: *keelhethewnk*, 68, 295: *kelyewnk*, 327: *kell mondaný*, *kell mondány*, 11, 228: *kellessenek*, 70: *kellethný*, 297: *kelletný* stb.; WinkIK 282: *kel ennekom*, 287: *kel zenvedný*, 357: *keel mjnekench*, 359: *keel istenth*, valamint még egy *keel* és két *kel* alak; 74: *kell hog*, 113: *Kell ennekem*, 112: *keell ennekem*, 288: *keell hogh* és még négy *kell* alak; 93, 256: *kelle*, 153: *kellene*, 357: *kellemethes* stb.

**lslkz* 'irgendein Glied (Fuß, Hand, Pfote, Tatze)' Ug >> ? m. (dial.) *loll*, *lolu* (*lolja*, *lolva*) 'Vorderschinken; torokpecsenye (a disznó torkán, az álltól a két első lábíg terjedő, lapos hús); Kinn- und Halsfleisch des Schweines'. – „Die Stammesalternation *loll* ~ *lolu* (*lolv*-) läßt sich aus **ly* < **lk* erklären” (UEW 865); – „Zum inl **lk* > ung *ll* vgl: → *áll*¹, → *toll* usw” (EWUng 906). Vö. 1585: „petaso: ... Top zelet, az diznonak az *lollya* (Cal. 795); – *lolja*, *lollás* sz., *lolu*, *lolva* (MTsz.) ... Kihalóban lévő tájszó” (TESz 2: 785).

mälkä* (mälýe*) 'Brust' FU >> m. *mell*. – „Ung. *ll* läßt sich aus **ly* < **lk* erklären” (UEW 267); – „A magyar szó *ll*-je *ly* > *ll* hasonulással, a R. és N. *ly*-es változatok *ly*-e palatalizációval keletkezett” (TESz 2: 882). Vö. 1395 k.: *vasmel* 'torax', 1405 k.: *mely* 'pectus', *vas mel* 'torax' (Gl); 1342: *Melies* szn. (TESz); JókK 33: *melyenek*, 125: *melye*; FestK 353: *melnek*, 396: *melyemeth*; WinkIK 150: *melyeen*, 225: *meliöketh*; 1368: *Melles* szn. (TESz); BécsiK 122: *Mëlle*, 159: *mëlle* stb.; MünchK 76vb: *mëll'ët*, 100rb, 108rb: *mëllezè*, 83: *mëll'ekèt*; 1533: *Melly* (Gl); 1585: *Mely* (Cal).

**tulka* 'Feder, Flügel' U >> m. *toll* – „Die Stammesalternation *toll* ~ *tolu* (*tolv*) läßt sich aus dem **lk* erklären” (UEW 535). – „Zum inl **lk* > ung *l* (> *ll*) vg: *gyalog*, *váll* usw” (EWUng 1526). – „A *toll* alak egy eredetibb *tol*-ból az *l* geminációjával alakult. Kevesebb valószínűséggel ugyan, de az is feltehető, hogy esetleg egy (az obi-ugor megfelelőekben is meglévő) **lk* ~ **kl*-t tartalmazó hangátvetéses alak hasonulásával hozható összefüggésbe” (TESz 3: 935). – „A *toll* *tolu* stb. alakváltozatairól l. *falu* és *loll*, *lolu* alatt” (MSzFE 637). Vö. 1395 k.: *toul* 'penna', 1405 k.: *tal* (Gl, TESz); 1433: *Strwcztol*, 1431: *Tolwas* szn. (TESz); 1585: *Toll* (Cal); 1590, 1595: *Tol* (Gl); BécsiK 324: *tollain*; MünchK 55rb: *tollat*; FestK 38: *thollas*, 261: *tollas*; WinkIK 292: *tallaýnak*.

**wolka* 'Schulter' FU >> m. *váll* – „Ung. *ll* läßt sich aus **ly* < **lk* erklären” (UEW 581). – „Zur Entwicklung des Inl vgl: → *loll*, → *toll* usw.” (EWUng 1601). – „A magyar nyelvi hangmegfelelésre vö. *mell*, *toll*; *nyál*, *válik*; stb.” (TESz 3: 1080). Vö. 1395 k.: *engual* 'armilla', 1405 k.: *val* 'humerus', *imegval* 'armilla', 1550 k.: *val* (Gl); WinkIK 166: *valközbe*; 1560 k.: *ymegh uaall*, *vallaýg* (Gl); JókK 88: *vallat*, *vallaral*; BécsiK 110, 112: *vallakon*, 303: *vallokat*; WinkIK 118, 202: *vallan*, 199, 200: *vallara*.

**work3-* 'nähen' FU >> m. *varr-* – „Ung *rr* läßt sich aus **ry* < **rk* erklären” (UEW 584). – „Das urspr *r* des W (vgl: → *fordít*, → *nyereg* usw) wurde in intervokalischer Stellung geminiert (vgl: → *forr*)” (EWUng 1609). – „A finnugor alapalak **bora(-)* vagy **borka(-)* lehetett. A magyar szó *rr*-je vagy intervokalikus nyúlás eredménye, vagy az esetleg feltehető **rk* folytatása” (TESz 3: 1094). – „A finnugor alapalak: **wora(-)* vagy **worka(-)*” (MSzFE 675). Vö.: 1380 k.: *sarwaro* (ɔ: *saruwaro*) 'Sutor', 1395 k.: *varoth chepez* 'Aucupeta', 1405 k.: *hymmel varrot* 'acupicta' (Gl); 1375: *Varrou* szn. (TESz); MünchK 37vb: *vazia*, 106ra: *varratlan*; WinklK 211: *varratlan*, 292: *varrasoknak*.

A régi magyar nyelvemlékek tanúsága szerint a fenti szavakban is – mint láthatjuk – a hosszú *ll* (és *rr*) először szinte kivétel nélkül csak intervokalikus helyzetben állt. A szóvégen előforduló hosszú *ll*-es alakok az előbbieik hatására ott is meginduló gemináció első adatai, amelyek az 1506-ból való WinklK-ben vagy a későbbi szójegyzékekben már megszorodnak. Ebből pedig minden bizonnyal az következik, hogy a szóközépi **lk* > **ly* (és **rk* > **ry*) kapcsolatból az ősmagyarban kiesett a *γ*, s a hosszú *ll* (és *rr*) intervokalikus helyzetben való nyúlással keletkezett, mint ahogy ezzel esetenként számolt is az idézett szakirodalom. Több más alapnyelvi eredetű szavunkban is a szóközépi vagy a (véghangzólekoopás után) szóvégi mássalhangzót geminációval származtatják: *agg*, *holló*, *meggy*, *ujj* stb. (l. UEW; EWUng; TESz; MSzFE). S vannak olyan rövid *l*-t vagy *r*-t tartalmazó szavaink is, amelyekben az etimológiai irodalom is egységesen *l*-t vagy *r*-t tesz fel, noha később esetenként ezeknek ugyancsak előfordulnak – nyilván másodlagos nyúlással létrejött – *ll*-lel vagy *rr*-rel feljegyzett alakjaik. Például: *ál* 'falsch' „Wahrsch Lehnw aus einer türk Spr vor der Landnahme ☉ Uig *al* 'Mittel; Verfahrensweise'; CC *al* 'List, Kunstgriff'; osm. *al* 'Trick, List'; usw [wahrsch türk Herkunft]” (EWUng 20). – Vö. 1215 ? *Alus* (EWUng); 1342 u./ 1584: „*al* leuel kőltőket”, *al* pechet likaztokat”; BécsiK 65: *alságít*; 1540–1544: *ál*; 1596: *all* (TESz 1: 122; vö még: EWUng 20); *ár* 'Ahle, Pfriem' << FU **ora* 'Ahle, Pfriem' (UEW 342). – Vö. 1395 k.: *a*; 1533: *Aar*, 1551–1565: *arrat* (TESz 1: 168; l. még EWUng 43–4).

Megjegyzem még, hogy az UEW a *halad* (<< U **kulke-*) és a *válik* (<< FU **walka-*) igék fejlődésében **lk* > **ly* > *ll* > *l* változást rekonstruál, s a korábbi hosszú *ll*-t népnyelvi és régi nyelvi adatokra hivatkozva veszi fel. A helyzet azonban az, hogy messze a legtöbb adat, a régiek is, rövid *l*-es. A JókK-ben, a BécsiK-ben, a MünchK-ben, a FestK-ben és a WinklK-ben például mindkét ígének és származékainak mindegyik előfordulása rövid *l*-lel van írva, vesd össze: JókK. 28: *eleuehaladotuala*, 118: *valasztalak* stb. Az, hogy a XVI. századtól és a népnyelvből idézhető hosszú mássalhangzós alakok (l. pl. TESz, EWUng), nyilván másodlagos nyúlás eredménye. Mint ahogy az EWUng a *halad* szócikkében mondja is: „Sollte das inl *ll* auf ural *lk* zurückgehen (vgl: → *toll*, → *váll* usw),

könnte man im Ung mit einem ungewohnten intervok Lautwandel $ll > l$ rechnen. Mehr wahrsch ist aber eine sporadische sekundäre Geminatio des urspr l (zum inl $lk > ung l$ vgl: → *gyalog*, → *válik* usw)”. S az *ár* 'Preis, Wert' << FU **arwa* (**arya*) 'Preis, Wert' szóval kapcsolatban sem mondanám, hogy „Die ursprüngliche Stammesalternation *áru* ~ *árr-* im Ung. läßt sich aus **ry* (< **ry* od. **rw*) erklären” (UEW 17). Az *áru* 'Ware' *u*-jának eredete vitatott, de valószínűleg elhomályosult denominális nomenképző (EWUng 51; TESz 1: 168), az *rr*-es alakok pedig nyilván intervokális helyzetben bekövetkezett szórványos nyúlás eredményei: 1138/1329: ? *Aruhdi*; 1237–1240: *Arussod*, 1350: *Ruhharrus*, BécsiK 112: *aroual* (EWUng 51; TESz 1: 168). A GyS, a JókK, a BécsiK, a GuaryK minden ide vonható adata is egy *r*-rel van írva, a MünchK-ben pedig egyedül az egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel ellátott alakban van gemináció. Például GyS: *arulatia*; JókK 7: *arwjuak*; GuaryK 46: *aros* (2 adat); MünchK 34ra: *a2za*, 41vb: *a2za*, de: 76rb: *azolnac vala*, 86rb: *azolocat*.

Általában is láthattuk, hogy a tárgyalt szavak hosszú mássalhangzóját az UEW inkább az alapnyelvi eredetű mássalhangzó-kapcsolatban végbement hasonulás eredményeképp magyarázza, míg a magyar etimológiai szótárak – a magyar nyelvemlékek tanulságát jobban figyelembe véve – főleg geminációt tesznek föl.

A vizsgált szavak tehát ugyancsak megerősítik azt a fentebb említett hipotézist, mely szerint az ősmagyarban egy ideig nem(igen) voltak hosszú mássalhangzók. A mai hosszúmássalhangzó-rendszer előzményeként először valószínűleg rövid intervokális mássalhangzók nyúltak meg, majd ezek a magánhangzó utáni szóvégi helyzetre is kiterjedtek.

Rövid vizsgálatunknak még az szintén a tanulsága, hogy különösen magyar vonatkozásokat is tartalmazó finnugrisztikai kérdésekben a finnugor és magyar nyelvtörténeti szakirodalom az eddigieknél is nagyobb figyelemmel lehetne egymásra, a korai magyar nyelvemlékekre is.

Rövidítések

FU = finnugor alapnyelv

GyS = Gyulafehérvári Sorok

HB = Halotti Beszéd

KTSz = Königsbergi Töredék és Szalagjai

LtK = Levéltári Közlemények (folyóirat, Budapest [I– ; 1923–])

N = (magyar) népnyelvi, nyelvjárási

ÓMS = Ómagyar Mária-siralom

R = (magyar) régi nyelvi

sz. = származék

U = uráli alapnyelv
 Ug = ugor alapnyelv

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1991), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő (1991–1995), I: 104–159.
- E. Abaffy Erzsébet (1992), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő (1991–1995), II/1: 120–83.
- Bárczi Géza (1957), A magyar fõlszólító mód kérdéséhez. MNy 53: 117–127.
- Bárczi Géza (1958a), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1958b), A szótövek. Magyar történeti szóalaktan I. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1967), Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest. 95–180.
- Bárczi Géza (1990), A magyar igeragozás története. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. NytudÉrt. 130.
- BécsiK = Bécsi Codex. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.
- Benkő Loránd (1953), A magyar *ly* hang története. NytudÉrt 1
- Benkő Loránd (1955), Válasza. NytudÉrt. 6: 26–52.
- Benkő Loránd (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (fõszerk) (1991–1995). A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. köt. A korai ómagyar kor és elõzményei; II/1. köt. A kései ómagyar kor. Morfematika; II/2. köt. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Cal = Calepini, Ambrosii, Dictionarium decem lingvarum [latin–magyar része]. Calepinus latin–magyar szótára 1585-bõl. Jakubovics Emil és Sági István közremûködésével sajtó alá rendezte Melich János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1912.
- Collinder, Björn (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wicksell, Stockholm, 1960.
- DöbrK = Döbrentei-kódex. 1508. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla és T. Szabó Csilla Madas Edit közremûködésével. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1995.
- ÉrsK = Érsekújvári codex. [1529–1531]. Közzéteszi Volf György. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1888.
- EtSz = Gombocz Zoltán – Melich János, Magyar etymológiai szótár. MTA, Budapest, 1914–1944.
- Gl = Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.) (1984), Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FestK = Festetics-kódex. 1494 elõtt. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N.

- Abaffy Csilla. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1996.
- GömK = Gömör-kódex. 1516. Közzéteszi és a bevezetést írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. A jegyzeteket készítette Papp Zsuzsanna, Haader Lea. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 2001.
- GuaryK = Guary-kódex. [1495 előtt]. Bevezetéssel ellátva hasonmásban közzéteszi Szabó Dénes. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1944.
- Haader Lea (2002), A. Molnár Ferenc: Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. *Nyr* 126: 503–506. (ismertetés)
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jakab László (1964), A felszólító módjel kérdéseire. *MNyj* 10: 37–50.
- Jakab László (1967), A *t* végű igék felszólító módjához. *MNy* 63: 194–196.
- Jakab László (2002), A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Jakab László – Kiss Antal (1994), A Guary-kódex ábécérendes adattára. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Jakab László – Kiss Antal (2001), A Festetics-kódex ábécérendes adattára. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- JókK = Jókai-kódex. XIV–XV. század. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor (1965), A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KulcsK = Kulcsár-kódex. 1539. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1999.
- LázK = Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1992.
- Losonczy Zoltán (1931), A kettős felszólító alakok magyarázatának lehetőségei. *MNy* 27: 41–43.
- A. Molnár Ferenc (2000a), A felszólító mód jelének történetéhez. *MNyj* 38: 25–30.
- A. Molnár Ferenc (2000b), Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. *NytudÉrt* 148.
- MünchK = A Münchener Kódex 1466-ból. Szerkesztette Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Nyíri Antal (1933), A Winkler Kódex hangtana és szótana. Szeged.
- Nyíri Antal (1993), A Münchener Kódex magyar–latin szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OrvK = XVI. századi orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Varjas Béla. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1943.
- Papp István (1957), A felszólító módjel problémái. *MNyj* 4: 25–36.
- Pázmány Péter (1606), Keresztyéni imádságos könyv. Grác. Faksimile: Közzéteszi Kőszeghy Péter. Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1993.

- Rédei Károly (1980), A felszólító mód eredete a magyarban. A magyar nyelv grammatikája. NytudÉrt. 104: 649–653.
- SermDom = Sermones Dominicales. Bevezetéssel és szótárral ellátta Szilády Áron. I–II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1910.
- WinklK = Winkler-kódex. 1506. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Pusztai István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.